
Петко Ст. Петков / Petko St. Petkov

**БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА
И ДЪРЖАВНАТА ВЛАСТ В КНЯЖЕСТВО/
ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ 1878–1912 г.
(Наблюдения и изводи)**

*Академично слово по случай Деня на народните
будители и Празника на Историческия факултет
на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”*

Първи ноември 2013 г.

***The Bulgarian Orthodox Church and the State Authorities
in the Bulgarian Principality/Kingdom (1878–1912)
(findings and conclusions)***

Summary: *The paper is a brief presentation of the author’s main findings and conclusions in the monograph of the same name published by Faber Publishing House in Veliko Tarnovo in 2012.*

The author analyzes the constitutional, canonical and other decrees on which the relations between the Bulgarian Orthodox Church and the state were based during that period; the development of their relations is traced in connection with the self-government of the Bulgarian Orthodox Church in different aspects – administrative independence/restriction, financial maintenance and budget, selection and training of personnel for the Bulgarian Orthodox Church; the intervention of the Church and its representatives in Bulgarian political life, state government and foreign policy is discussed critically and many-sidedly.

Key words: *Bulgarian Orthodox Church, Bulgarian Exarchate, state.*

1. Няколко уточнения

Изследването „Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878–1912 г.”, издадено през 2012 г.¹, е резултат от дългогодишните ми събирателски и проучвателски усилия по тема, която през последните сто години никога не е била приоритетна за българската

историческа наука. Спектърът на връзки и взаимодействия между БПЦ и държавата от 1878 до 1912 г. е изключително разнообразен и е трудно да бъде изследван и представен в пълния си обем в една монография. Като се акцентира върху институционалните отношения между БПЦ и държавата обектът на изследването не се стеснява, а се конкретизира: тук се анализират конституционните, каноничните и другите законови постановления, на които се основават отношенията между БПЦ и държавата през периода; проследява се развитието на отношенията във връзка със самоуправлението на БПЦ в различни аспекти: административна самостоятелност/ограниченост, финансова издръжка и бюджет, подбор и развитие на кадри за БПЦ; критично и нееднозначно се разглежда намесата на църквата и на нейни представители в политическия живот, държавното управление и външната политика на държавата.

През целия разглеждан период от 1878 до 1912 г. официалното наименование на Българската православна църква е Българска екзархия. С това име тя е учредена с издадения на 27 февруари 1870 г. султански ферман. Но тъй като тази новосъздадена автономна (според фермана) църква е наследник на автокефалната средновековна Българска православна църква, то последното име е прието от интерпретаторите на историята на България през разглеждания период. Интересно е, че в документите на самата БПЦ през посочените години по-рядко се използва това наименование, а много по-често „Българска екзархия” или „Българска църква”. Обяснението е свързано с духа на времето, сиреч с духа на национализма, при който субектите се различават най-вече според националната им отлика. Пък и фактът, че Църквата им е Православна, българите по това време приемат като аксиоматично известен и неподлежащ на доказване, та затова рядко я обозначават и с това определение. И светската, и църковната власт обозначават църквата в Княжеството не като Българска православна църква, а само като „Българска църква” или „Българска черкова”; дори официалните документи на „върховната духовна власт” в България са оформени по този начин: „Свети Синод на Българската църква”.

Държавно-териториалното уточнение „Княжество/Царство България” се налага заради обстоятелството, че БПЦ в България има отношения с една и съща държава, но в два, така да се каже, различни формата – Княжество България (до 1908 г.) и Царство България (след 1908 г.). През разглеждания период част от Българската църква (най-често наричана Екзархията) има отношения и с друга държава – Османската империя, но в настоящото проучване се засягат само отделни техни аспекти, доколкото това е свързано с основната тема.

Годината 1878 е долна граница на изследването, защото до този момент Българската екзархия е институция, създадена и действаща само в османската държава. След международноправните промени от 1878 г. и особено по силата на Берлинския договор статутът ѝ съществено се променя – части от нея остават в Румъния, Сърбия, новосъздадените Княжество България и Източна Румелия,

както и в самата Османска империя. Като етапна граница в историята на БПЦ приемат 1878 г. и нейните най-видни представители². Уточнението за долната времева граница на изследването се налага във връзка с друго мое разбиране, че началото на държавната нова история на България е по-скоро през 1879, отколкото през 1878 г.³, но между двете твърдения няма противоречие, защото те се отнасят за различни обекти на периодизиране.

По сходни съображения горна граница на изследването е 1912 г. Започналата през 1912 г. Балканска война съществено променя статуквото, при което съществува и действа дотогава БПЦ (със седалище на председателя си в столицата на Османската империя и фактически две ръководни тела – едно в Царство България и друго в Османската империя). Такава периодизация вече е аргументирана, и то от най-авторитетни учени. Ив. Снегаров обозначава периода от създаването на Екзархията през 1870 г. до средата на XX век като „екзархийски“, а в него обособява три етапа – от 1870 г. до Берлинския конгрес, от 1878 г. до Балканските войни и от тях до средата на XX век, когато е издаден трудът му⁴. Като обособен период в развитието на БПЦ в границите на българската държава времето от 1878 до 1912 г. се разглежда и в най-нови публикации по история на българското общество⁵.

Вътрешната периодизация и структурата на изложение е в зависимост от два фактора – промените в държавата България и промените в Българската православна църква, действаща в България. Затова определящо е както държавното законодателство – конституцията от 1879 г. и нейните изменения и допълнения, законите, засягащи пряко или косвено БПЦ, така и Екзархийските устави от 1883 и 1895/1897 г., които всъщност са държавните закони за устройството и управлението на БПЦ в България. И съответно – не всяка политическа промяна в държавата България води до промени в развитието на отношенията между светската власт и църквата. Затова и структурата на изложение не следва непременно кривата на държавно-политическото развитие или по-точно – не е съобразена само с нея.

2. Екзархията като българска протодържава до 1878 г.

Екзархията е резултат от общонационално движение – религиозно по форма и политическо по характер. Учредителното ѝ събрание (Църковно-народният събор от 1871 г.) и приетата от него екзархийска конституция (Устав за управлението на Екзархията 1871 г.) са събития и актове, характеризиращи не толкова специфична религиозна различност и солидарност, колкото национална съобщност и политическа съпричастност към общобългарско национално-държавно бъдеще. Екзархията подготвя исторически новата българска държавност, тя е своеобразна *българска протодържава*, при това с модерно устройство и управление, независимо от религиозната си форма⁶. Забележително е например,

че делегатите на Църковно-народния събор решават екзархът да не е пожизнен, каквато е практиката в православния свят, а да се избира за срок от четири години, което е по-характерно за държавен глава на република⁷.

И за да не бъда упрекнат в едностранчивост, ще цитирам и противоположно на тезата ми мнение, използващо предимно правни, и то научно-теоретични аргументи. Като си поставя за цел да разгледа учредяването на Българската екзархия от държавноправна гледна точка и като изхожда от дефинитивното разбиране за държавата като съвкупност от територия, население и власт, Мария Манолова стига до извода, че „предоставените на Българската екзархия функции в рамките на османската държава по администрирането на епархиите, тяхното финансово подsigуряване, разрешаване на спорни въпроси според нормите на каноническото право – колкото и значими да са те, не покриват понятието „власт“, нито могат да бъдат окачествени като свръхфункции, довели до преддържавност или държавност преди държавата”⁸. Нещо повече, именно по повод на посочените в моя публикация сравнения на Църковно-народния събор от 1871 г. с учредително конституционно събрание и на приетия от него Устав за управлението на Екзархията с Конституция на Българската православна църква, М. Манолова категорично заключава, че „използването на държавноправни понятия в смисъл, различен от вложения в тях, или навлизането в понятийния апарат на даден отрасъл на науката, изграден на строго научни критерии, е не само неточно, но и крие твърде голяма опасност за страна с големи религиозни общности”⁹. Като не разбирам каква точно опасност визира известният ни правен историк, напълно приемам настойчивостта ѝ научните термини да се прилагат коректно, но от всички, изследващи дадена историко-правна материя. В този смисъл как ли правната наука би обяснила използвания и от нейни представители термин „Временно руско управление” за властта в реално окупираните от Русия през и след войната (т.е. от 1877 до 1879 г.) бивши османски територии, населени предимно с българи и собствено с оглед точното прилагане на научната терминология през периода на „временно руско управление 1877–1879 г.” българите в коя държава живеят – в своята (ако приемем това, излиза, че последната българска държава е създадена от Великите сили в Берлин през юли 1878 г.), в османската (чийто държавен глава е съюзен на все още неизбрания и не встъпил в длъжност български княз) или са окупирани доброжелателно от чужда, в случая руска власт, която им помага да си създадат собствена държава¹⁰? Доколкото ми е известно, строго научно определение за „протодържава” няма, но това понятие все пак се използва, макар и рядко. И обратно – научно определение за понятието „окупация” отдавна има (при това то не вменява непременно положителни или отрицателни качества на окупатора), но пръстите на едната ръка са повече от авторите, които през последните 130 години са обозначавали коректно с този термин Временното руско окупационно управление 1877–1879 г. Нищо

друго освен явна, скрита или автоцензура не пречи научното мислене по дадена тема или обект на изследване да се движи и извън утъпканите пътеки на терминологично-теоретичната яснота, която впрочем във всеки един етап на научно развитие също е резултат от преосмисляне и редакция на старо статукво.

И така, макар и просъществувала твърде кратко, за да развие целия си протодържавен потенциал, от конституирането си до войната 1877–1878 г. Екзархията проявява твърде *разнородна активност*, само част от която е строго *религиозна*: тя събира данъци и разпределя приходи (*финансова*); издържа/обгрижва училищата на българите (*образователна*); тя представлява съгласно фермана и обичая в империята, но и съгласно с устава си своето паство пред властите и отговаря за него (*политическа*; особено показателно това става през 1876 г. след българското въстание – мисията на Др. Цанков и М. Балабанов – и в края на годината по повод нежеланата от българите османска конституция – случая с демонстративното отсъствие на българския предстоятел екзарх Антим I от османския парламент); тя има *съдебни* правомощия и дейности; тя проявява дори *международна* активност (*дипломатическа*), доколкото чуждите представители в империята гледат на екзарха като на главен изразител на българските интереси, нагласи, желаниа и контактуват с него в този смисъл и в това му качество¹¹. Впрочем като *главен представител на българите в империята и пред външния свят* гледат на екзарха и османските управници; иначе те едва ли биха иницирали свалянето му от екзархийския пост през 1877 г. заради активната му подкрепа за стремежите на собствения му народ към политическа автономия и реално държавно самоуправление.

За разлика от други историци, анализиращи Екзархията като начало на възстановяването на българската държавност, аз не смятам, че битността ѝ като българска протодържава не е за сметка на основните ѝ духовни религиозни функции и задължения. Напротив! Това е цената – отказът дори да се мисли Екзархията като духовно, душеспасително учреждение от повечето българи до 1878 г. е само преобладаваща тенденция в българското общество, която от 1879 г. по ред причини става водеща държавна политика в Княжество България.

Вече стана ясно, че значителна част от българското общество приема учредяването на Екзархията като успешен завършек на продължително и справедливо движение за национално признаване. Но още през 70-те години на XIX в. българската общественост се раздвоява в преценката си какво е основното предназначение на Екзархията – духовно или национално-политическо. По-малко са привържениците на истинското, духовно предназначение на Българската православна църква (Екзархията), които аргументирано и последователно апелират: “Нека не забравяме, че преди всичко екзархията е църква; нека не забравяме това никога, защото само тогава тя ще може да отговори на целта си, като влезе и в правилния онзи път, в който я води самото ѝ високо назначение”¹². По-лесно се възприема (а след 1879 г. окончателно се налага)

национално-политическото внушение на Христо Ботев: “Екзархията е такова учреждение, което има смисъл само за оние епархии, които още не са смъкнали от шиите си ненавистното фанариотско иго и които се раздират от убийствените пропаганди на гърцизмът и на сърбизмът. Екзархията, повтаряме ние, е потребна само затова, за да прибере разпръснатите части на народът и да ги свърже в едно цяло; а сичкото друго – не е за нейната уста лъжица... Един от най-главните врагове на прогресът и на свободата са били, а може би още дълго време ще да бъдат духовенството и религията”¹³. Подчинени на господстващия през XIX в. дух на национализма, повечето представители на българския елит (както и някои висши духовници и най-вече Йосиф I¹⁴) са убедени в приоритета на националноохранителните функции на Екзархията, те я възприемат предимно като “сечиво” на националната политика.

По същата причина мнозинството депутати в Учредителното събрание от 1879 г. налагат в конституцията на Българското княжество един „мъртвороден” и неприложим чл. 39, който не само че не се прилага в бъдеще, но и блокира нормалното, ефективно самоуправление на Българската православна църква в Княжеството, доколкото по конституция тя трябва да се управлява от „върховната духовна власт” – общ Синод, какъвто обаче (общ за българите в Княжеството и Османската империя) никога не се свиква¹⁵.

Пак поради същите национално-политически причини и обстоятелства, Екзархията след 1878 г. се мисли (поне от българите) и се изявява като *свръх-държавна институция*, доколкото се занимава с държавно-присъщи задачи и функции в територии, признати ѝ за диоцез и населени с българи, но след съществените международноправни промени през 1878 г., включени в няколко различни държави: Княжество България, Османската империя, Румъния и Сърбия. Що се отнася до последните две, екзархът и българското държавно ръководство още през 1879 г. разбират, че независимо от гръмко-пожелателния текст на чл. 39 от княжеската конституция, частите от „българската църковна област” в Северна Добруджа и Нишко са завинаги загубени за българско църковно управление и окончателно откъснати от екзархийския диоцез¹⁶. Екзархията след 1878 г. и особено след 1908–1909 г. е своеобразен субект на международното право, тъй като нейната юрисдикция не се ограничава само в пределите на Османската империя. Както твърдят някои автори още през 30-те години на миналия век, „Българската екзархия неусетно се превърна от чисто национална или административна, вътрешна организация, в извъндържавна”¹⁷. Но ако това може да се твърди с известна условност за периода до Балканските войни, то за времето след 1913 г. упоритостта на Ил. Секулов да отстоява валидността на същото твърдение е неоснователна. Заключениеето му, че и през 1934 г. „Екзархията продължава да бъде, както в миналото, единственият законоустановен и признат от международното право църковно-просветен институт на всички българи от източноправославно изповедание, където и да се намират

те – в пределите на свободната българска държава, под гръцко или сръбско иго, в Албания и другаде из Европа и Америка и въобще всякъде по света”¹⁸ надвишава по пожелателно-заклинателния си заряд дори ентузиазма и ината на учредителите, решили че с един текст от конституцията на Княжество България (чл. 39) могат действително, независимо от реалните условия и обстоятелства, да гарантират националното единство чрез въображаемо съподчинение на всички български църковни области на една обща „върховната духовна власт” – Синода на Екзархията, „дето и да се намира тя”...

Българската екзархия подготви исторически новата българска държавност, тя би могла да се разглежда (макар и условно и при коректното прилагане на един нов термин) като своеобразна **българска протодържава**. Но така тя можеше и успя да функционира за кратко време, и то само в условията, в които беше създадена, т.е. в Османската империя (1870–1878)¹⁹.

Известно е, че „българите наследяват от Османската империя минимален опит в държавните дела”²⁰. Но значителна част от този скромнен, но важен опит е свързана с устройването, функционирането и управлението на Екзархията през 70-те години на XIX в. не само като религиозно учреждение, а и като българска протодържава. Именно нейните ръководители – екзархът, митрополитите, епископите, както и миряните, участвали в борбата за учредяването ѝ и в конституирането ѝ като институция – Г. Кръстевич, д-р Ст. Чомаков, П. Р. Славейков, Т. Икономов, М. Балабанов и др. – са първите и почти единствените държавници с някакъв управленски опит. В това отношение духовните лица имат предимство пред светските – те управляват цели епархии и отговарят за всички изброени дейности на Екзархията в тях.

Колкото и парадоксално да изглежда на пръв поглед, всъщност Българската екзархия е не само резултат от десетилетните усилия на българите за национална еманципация в условията на Османската империя, тя е и *върховно постижение на българската преддържавна модерност*²¹, което обаче не можеше да оцелее в първоначалния си вид при променените политически и международноправни условия след 1878 г. Това, че като *историческа конструкция* Екзархията просъществува и след 1878 г. и продължава да действа предимно като българска националноохранителна институция в Османската империя до войните 1912–1913 г. е неоспорим факт и заслуга на цяла плеяда духовни и светски дейци от „века на национализма”. Но функционирането ѝ като **Православна църква на българите** със специфични и предимно духовни задачи и след 1878 г. е поставено пред трудно преодолими пречки и препятствия, част от които са свързани с необратимите политически резултати от руско-турската война 1877–1878 г., а други произтичат от самия характер на продължителните българо-гръцки църковно-национални борби, завършили от църковна гледна точка без победител²².

3. Наблюдения и изводи

А. По традиция светската ни хуманитаристика като изтъква на преден план националноохранителните функции на Екзархията в неосвободените български области в Османската империя не отчита важното значение на *социалната роля на Църквата в политически автономното Княжество: да дава духовни, нравствени ориентири на паството си (което в началото на ХХ век достига 84 % от населението*²³), да го примирява и обединява в името на най-високи цели. Пренебрежителното отношение на държавата към подготовката на високообразовани църковни дейци и към материалната издръжка на клира, насаждането на политически подозрения към пастирската дейност на духовенството води в крайна сметка до формализирането и профанизирането ѝ, особено що се отнася до дейността на низшето духовенство. От друга страна, още от създаването на Екзархията към отговорното свещеническо служение са привлечени хора с недостатъчно и неспециализирано образование. Богословската подготовка на клира и след 1879 г. остава крайно незадоволителна: от 1992 енорийски свещеници през 1905 г. само двама са с висше богословско образование, 309 са със средно богословско, 294 – със средно светско, а всички останали – с начално (607) и класно образование (780)²⁴. Затова и работата на енорийския свещеник е предимно формална („требническа“). Подобно е положението при монасите, които са и твърде малко – средно 300 в 100 манастира за периода; при това много от тях са неграмотни или полуграмотни, без влечение към аскетичен живот²⁵. Стига се дотам, че върховната духовна власт сама признава слабостта на проповедническата си дейност и през 1902 г. се опитва да я съживи чрез създаването на специален Проповеднически фонд²⁶. А печатният орган на Св. Синод пак по същото време констатира: „като считаме религията за примамка на простите, молитвата за отегчение, християнските добродетели за непоносим товар, живеем без религия, молитва, добродетел – живеем без съвест; като не можем да служим на принципи, служим на своите страсти и слабости; като не можем нито да създадем нещо, нито да подобрим и закрепим добрите неща, които сме унаследили, разрушаваме, събаряме, компрометираме всичко – семейство, Църква, отечество”²⁷. „Слабата религиозност” на българите не само се признава²⁸, но още през 30-те години на ХХ в. някои млади хуманитаристи се опитват да я обяснят с обстоятелството, че „държавата не се интересува за просветен клир, а църквата не разполагаше за тая цел с материални възможности”²⁹. *По тази линия на анализ и обобщение се налага изводът за недостатъчната и проформа извършвана църковна дейност през разглеждания период.*

Основната църковна дейност на БПЦ се спъва и заради вековната нагласа на българите към натурално-битово, обредно изповядване на религията, примесено при това с голяма доза суеверия и остатъци от езичество. Друга пречка

е модерният още в края на XIX век антирелигиозен и антицърковен дух на интелигенцията в България. На духовенството и църквата се гледа като на нещо ретроградно, незаслужаващо грижи и внимание. Дори преподаването на „Закон Божий“ в училищата среща големи трудности, макар да е установено от закона за просветата; самото обучение по този предмет се извършва от светски учители, много малка част от които са истински вярващи, а повечето смятат за свой дълг да се борят срещу религията и църквата като предразсъдъци и отживелици, напълно в духа на Ботевото антирелигиозно и антицърковно идейно завещание от 1875 г.³⁰ От началото на XX век българските учителски организации започват системна борба за премахване на „Закон Божий“ от училищните програми. Макар това да не става, учителите се стремят да компрометират предмета и да не допуснат той да бъде преподаван от духовници³¹.

През целия разглеждан период българската държава в лицето на двамата монарси и няколко правителства и законодателни събрания само формално зачита чл. 37 от конституцията. Единствено в официалната празничност БПЦ запазва доминиращо влияние. Според първия „Закон за празничните дни в Княжеството“ от 1900 г. от общо 33 празника през годината (без неделните дни) 25 са църковни³². А по силата на приетия през 1911 г. нов „Закон за празниците и неделната почивка“ църковните празници отново са преобладаваща част от всички, обявени за официални дни – 17 от общо 22 (без неделите)³³. Представители на църквата участват в държавните празнични ритуали, в училищата се преподава „Закон Божий“ и вероучение, в армията действат гарнизонни свещеници, т.е. налице са „външни белези, че България е православна страна“³⁴. Но всъщност това е една почетна роля, отредена от властващата интелигенция на БПЦ като на „заслужила народностна, културна и нравствена институция, блюстителка на добрите нрави и моралните ценности“³⁵. През тези години не само че не е приет предвиденият в конституцията закон за инославните и иноверните вероизповедания³⁶, което им позволява да действат свободно (в някои отношения по-неограничено от уж господстващото православно изповедание, за което има приети устройствено-управленски църковни закони), но в границите на българската държава продължава да функционира и друга православна църква освен БПЦ. Патриаршията поддържа митрополити в пет града (Варна, Несебър, Поморие, Созопол и Пловдив). Едва през 1906 г. гръцките владци са изгонени в отговор на издевателствата на гръцки чети в Македония³⁷.

Според едно съвременно изследване през разглеждания тук период има категорично нарастване на броя на православно население в българската държава: от 69,94% през 1881 г. до 84,01% през 1910 г.³⁸ Плавното, но необратимо нарастване на относителния дял на православно население в българската държава след 1879 г. се потвърждава и от други публикации: 1887 г. – 76,8% източноправославни, 21,4% мохамедани; 1900 г. – това съотношение е 80,6% срещу 17,2%; 1910 – 84% източноправославни, 13,9% мохамедани³⁹. Но

това изобщо не означава, че в същата прогресия нараства и православното съзнание на преобладаващата част от населението. Обществото в следосвободенска България е в напреднала степен на секуларизация⁴⁰, а преобладаващата идеология, формулирана предимно от радикалната интелигенция, е до такава степен светска, че на Православната българска църква е вменена като първостепенна национално-политическата функция да пази и защитава българите в неосвободените земи на Османската империя; всичкото друго (по изразу на основния идеолог на тази философия и политика Хр. Ботев) – „не е за нейната уста лъжица“⁴¹.

Б. Макар „Санстефанска България“ никога да не е съществувала реално, като българска държава с българско управление, разпростиращо се навсякъде в определените ѝ граници⁴², идеалът с това обозначение става водеща национално-политическа цел за българите в края на XIX век. И тъй като Екзархията се създава и развива като българска протодържава, реално обхващаща до войната от 1877–1878 г. по-голямата част от българското землище и население, тя или по-точно мисленето ѝ като отново възможна национално-политическа (проформа религиозна) общобългарска институция и в променените условия след 1878 г. насочва в една „санстефанска“ посока надеждите на по-голямата част от светската и на немалка част от църковната интелигенция (въпреки различията между екзархийския диоцез и санстефанските граници на България). Макар и за кратко изиграла ролята на легитимна и международнопризната общобългарска институция, с този си национално-съхранителен и национално-консолидиращ опит Екзархията въодушевява и без друго патриотично настроените учредители-конституционалисти да вярват, че именно чрез нейното запазване като църква на всички българи и пожелателното общо синодално самоуправление, внедрено в текста на чл. 39 от конституцията, националното единство ще може да бъде съхранено дори в съществено променените след Берлинския договор политически условия, разделили националното землище и екзархийския диоцез в четири различни държави. Наивната надежда и политическата философия, вложени в чл. 39, независимо от скорошното им опровергаване от страна на сюзерена и неговата администрация, а и от реалните обстоятелства, доказващи неприложимостта им, продължават да се следват упорито както от екзарха, така и от подкрепящите национално-политическото му служение в османската столица български управленски фактори. И тази политика дава своите видими резултати – бераги за седем екзархийски митрополита в европейските вилаети на Турция, широка училищна и черковна мрежа към края на XIX и началото на XX век⁴³.

Политическото развитие обаче, особено след неуспешните въстания през 1902 – 1903 г. и с оглед безрезултатните опити за реални реформи в Европейска Турция, повежда българската държава в друга посока – към решение за радикална развръзка чрез война с Османската империя. Както правилно предвижда

още през 1900 г. екзархът, самата идея за революция и война противоречи на еволюционната дейност на Екзархията⁴⁴, а в един по-следващ момент заплашва и да я разруши. Когато този момент настъпва през 1913 г., Йосиф I не съвсем основателно хвърля цялата вина върху монарха и допуска, че с една негова абдикация в полза на престолонаследника княз Борис загубеното може да се възстанови. Възможно е да се предположи, че наистина една такава смяна на българския престол преди включването на България в Първата световна война би имала положително въздействие и би предпазила страната от крайни решения и прибързана ориентация, но това не се случва и строго погледнато не е обект на науката история. Така или иначе в крайна сметка и по линия на практическото осъществяване на национално-обединителната политика Екзархията и българската държава се разминават. Така че целият съкровен замисъл на чл. 39 и дългогодишното придържане към неговата философия с цената на невъзможното общо синодално управление на БПЦ и фактически едноличното управление на Екзархията от Йосиф I остава едно нереализирано желание, доколкото за създателите на тази философия и съответстващата ѝ екзархийска политика издаването на берати за български митрополити в Турция и поддържането на български черкви и училища там не са крайна цел, а средство към целта – присъединяване на тези територии и население към България⁴⁵, което не се случва и донякъде обезсмисля усилията и жертвите, които струва упоритото следване на философията „Член 39“.

В. За да изпълнява мисията си, БПЦ трябва да има постоянен и пълноценен контакт с паството си. Първият сериозен проблем, констатиран още през 1878 г., е свързан с тежкото материално състояние на църквата – опустошенията след войната, недостига на средства, бавното възстановяване на храмове и манастири. Вторият проблем е кадрови. Както стана ясно, още след създаването ѝ в Екзархията са привлечени за свещеническо служение мнозина недостатъчно образовани и без специално образование хора. Такива са повечето енорийски свещеници и след 1879 г., а дълго време в Княжеството има само едно трикласно богословско училище, което от началото на XX в. става шесткласна духовна семинария⁴⁶. Опитите на Св. Синод да убеди правителството в необходимостта от откриване на Богословски факултет към Университета за подготовка на високо образовани кадри за БПЦ дават резултат едва през пролетта на 1912 г. Със закон, приет от XV ОНС, се дава право на синода да построи здание в столицата, което да служи за помещение на бъдещото висше богословско училище⁴⁷. Строителството и довършителните работи по сградата продължават дълго, чак до началото на 20-те години на XX век, а първите студенти са записани едва през есента на 1923 г.⁴⁸

Пряко свързан с кадровото несъвършенство е проблемът с бавното и непълно разрешаване на въпроса за издръжката на бялото духовенство, а отгук – и с липсата на достатъчно мотивация за правилно и пълноценно изпълняване

на неговите професионални задължения. Именно свещениците са мостовете, чрез които църковният народ (духовенство и миряни) общува помежду си. А те в значителната си част нито имат богословско образование, нито материални средства за нормално съществуване. Затова този вид църковна дейност остава на нивото на битово-обредната обичайна религиозност (разбира се, има и изключения), което не остава незабелязано и от представителите на другите изповедания⁴⁹.

Що се отнася до висшето духовенство в Княжество/Царство България, там проблемите с богословското образование и материалната издръжка не са толкова остри. И все пак, повечето княжески архиепископи през разглеждания период са без висше богословско образование – такъв образователен ценз имат само Климент Търновски и Василий Доростоло-Червенски. Останалите са завършили някои от специализираните богословски училища. Но този фактор не бива да се абсолютизира, защото има архиепископи, които и без специално висше образование придобиват висока богословска култура и това ясно проличава в пастирската им дейност⁵⁰.

Към многото трудности пред пълноценното осъществяване на мисията на БПЦ в българската държава трябва да се добави и организационно-устройственият проблем. В първите години след 1878 г. БПЦ в Княжеството се управлява по устав, който е непригоден за новите условия (този от 1871 г.). При това, твърде рано, още през 1880 г. голяма част от енергията на клира (особено на висшето духовенство) се мобилизира и насочва за отпор срещу етатистките настроения и желания за преустройство на църковното управление, демонстрирани от една от двете партии, която има широка обществена подкрепа. Оттам и онаследената антипатия между повечето архиепископи и водачите на Либералната партия дори след разделянето ѝ. Често изтъкваната в историческата литература близост между консерваторите и висшето православно духовенство не бива да се преувеличава, а и не се отнася за всички архиепископи. Умереното политическо поведение на консерваторите, близостта им с монарха и склонността им да решават проблемите на църквата в съгласие с нейната върховна власт са факторите, сближаващи висшия клир с дейците на тази малобройна и слабоактивна партия, която след краха на т.нар. режим на пълномощията слиза от политическата сцена.

И тъй, едва през 1883 г. БПЦ в Княжеството се сдобива с необходимия църковен закон за своето устройство и управление, който, макар и несъвършен, е добра основа за стабилизиране на църковната дейност, занемарена след войната. Оказва се обаче, че очакваните резултати отново не се получават: 1. заради продължителното неприлагане на допълнителното добавъчно възнаграждение за свещениците; 2. заради рядкото, почти спорадично свикване на Св. Синод, който е върховен арбитър в редица специфични църковни спорове; 3. заради особената политическа конюнктура, която увеличава част от духовниците на БПЦ

в различни политически роли и действия, приети нееднозначно от обществото и от самата църква. Но тенденцията за затваряне и самоизолиране на БПЦ в българската държава и след 1883 г. продължава да се развива. При това на две нива – свещеническото съсловие се чувства онеправдано и от държавата, и от висшия клир, който след приемането на новия Екзархийски устав през 1895 г. окончателно взема в свои ръце управлението на най-важните църковни дела в Княжеството; висшето духовенство също се затваря в специфичната си синодално-архиерейска функционалност, като се стреми безконфликтно да се изолира както от екзарха, установил се трайно в Цариград и поддържащ приоритет на екзархийските националноопазващи задачи над собствено-църковните в българската държава, така и от държавноуправленските фактори в България, убедено и почти всеотдайно подпомагащи екзарха в приоритетната му дейност. Затова шумното оповестяване в печата на неразбирателството между двата български църковни центъра в София и Цариград от митрополит Симеон през 1910 г. не е продиктувано от негови користни стремежи за първенство, а е форма на своеобразен протест срещу леснината и безкритичността, с които председателят на синода и управляващите в Царството приемат установеното русло на църковното развитие като задоволително и непроменимо. За жалост, тъй като и Синодът има вина за някои от несъвършенствата в църковния живот в българската държава, този макар и аргументиран публичен протест на авторитетния архиерей, както и правилната позиция на синодалната експертна комисия за възможен изход и запазване на църковно-административното единство не намират широка обществена подкрепа.

И само след няколко години, в хода на Балканските войни и особено след тях, ще се окаже, че това, заради което се е борил десетилетия наред екзархът, за което са вложени толкова усилия и финансови средства от българската държава, заради което беше загърбена собствено църковната дейност на БПЦ в Княжеството, е невъзвратно загубено. След Букурещкия договор от 1913 г. за българите, останали в Гърция, Сърбия и Румъния няма ферман, няма и Екзархия. По силата на Цариградския договор от 1913 г. известни възможности довоенната екзархийска народополезна дейност да продължи и след войната съществуват само за българите, оставащи в Османската империя. Но с преместването на председателя на Българската църква и седалището на Екзархията в София, те също са ограничени, доколкото османските управници винаги са признавали и контактували с Йосиф I като едноличен представител на българите в империята (респ. с определените от него временни заместници), а не с Екзархията като институция чрез уставносьобразните ѝ ръководни тела – синод и съвет.

В края на XIX и началото на XX век, преодолели и надживели етапа на остро конфронтиране и изгладили крайностите в отношенията помежду си, БПЦ в Княжеството и държавните власти успяват да постигнат стабилност в отношенията си. Независимо от спорадичните дразги и периодичните противопоставяния по конкретни въпроси, в годините до началото на Балканската война преобладават балансираните отношения между тях. Остротата, която внася наглед вътрешноцърковният спор за главенството в църквата и за формата и начина на църковно-административното единство между Екзархията в Османската империя и БПЦ в Царство България, не се преодолява, не се и притъпява до 1912 г., тя просто престава да бъде актуална със започването на Балканската война, а проблемът, който изразява, остава нерешен, независимо от разумните и съобразени с конституцията и каноните предложения на софийския синод от 1911 г. По този начин един дълъг период в развитието на отношенията между БПЦ и държавната власт в България завършва без видима и категорична развръзка, без хармонична каденца – проблемите, които съществуват между държавата и църквата в България до 1912 г., остават и след войните (1912–1918 г.) и изискват решения в новите, съществено променени следвоенни условия⁵¹.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Петков, П. Ст.** Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878–1912 г. (Институционални отношения). В. Търново, Фабер, 2012. 568 с. (с илюстр. и карта).

² В дневника си за лична кореспонденция митрополит Григорий Доростолски и Червенски отбелязва 1878 г. като “нов период на църквата ни, освободена и от турското иго”. – **Билчев, Т., Д. Костадинова**, Митрополит Григорий Доростолски и Червенски. Живот и дейност (1828–1898). В. Търново: Фабер, 2006, с. 25.

³ **Петков, П. Ст.** За горната хронологическа граница и за понятието “Българско възраждане”. – История, 2001, № 2-3, с. 55–67; Въпросът за периодизацията на новата българска история в историческата литература след 1989 година. – В: Предизвикателствата на промяната. Национална научна конференция. София, 10–11 ноември 2004 г. Съст.: доц. д-р И. Баева и доц. д-р Пл. Митев. С., 2006, с. 195–208; За периодизацията на новата история на България. – В: Дриновският збірник. Том IV. Харків – София, 2011, с. 151–161.

⁴ **Българска църковна история.** Записки по лекциите на проф. Ив. Снегаров. С., 1947, с. 62–64.

⁵ **Даскалов, Р.** Българското общество 1878–1939. Население. Общество. Култура. С., 2005, с. 442.

⁶ **Петков, П. Ст.** Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г. В. Търново, Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2003, с. 55 сл.;

Петков, П. Ст. Болгарский Экзархат: болгарская предгосударственность Нового времени 1870–1879 гг. – В: MODERN HISTORY. Партийно-политическая, духовная история и общественные движения в странах Запада и Востока. Выпуск XIV. Материалы международной научной сессии кафедры новой и новейшей истории БашГУ 25 апреля 2011 года. Уфа, Министерство образования и науки Русской федерации, Башкирский государственный университет, 2011, с. 104.

⁷ **Петков, П. Ст.** Документи за новата история на България (XIX – началото на XX век). В. Търново, 2002, с. 43 (чл. 5 от Устава). Виж тук приложение № 2.

⁸ **Манолова, М.** Учредяването на Българската екзархия от държавноправна гледна точка. – В: Държава & Църква – Църква & Държава в българската история. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. С., 2006, с. 265.

⁹ **М. Манолова**, Цит. съч., с. 265, бел. 26 (с. 268).

¹⁰ Срв. **Петков, П. Ст.** Резултатите от Руско-турската война 1877–1878 г. и въпросът за възстановяването/началото на българската държава. – В: 130 години от Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.) и възстановяването на българската държавност. Юбилейна международна научна конференция, 19-20 февруари 2008 г., УНСС. С., 2008, с. 149–154.; Същото в: **Петков, П. Ст.** Преди сто и повече години. Изследвания и очерци по нова история на България. В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2009, с. 51–57.

¹¹ **Маркова, З.** Българската екзархия 1870–1879. С., 1989, с. 250–314. Именно българският екзарх дава препоръки на делегатите на българския народ Др. Цанков и М. Балабанов във важната им дипломатическа мисия в столиците на Великите сили през втората половина на 1876 г.

¹² **Балабанов, М.** Трета народна нужда. – Век, бр. 29, 27.07.1874 г.

¹³ **Ботев, Хр.** Народът и духовенството. – Знаме, бр. 16, 17.05.1875 г.

¹⁴ В „автобиографични бележки на екзарх Йосиф“, писани след 1878, но преди Съединението, председателят на БПЦ споделя първата част от Ботевия завет: „Екзархията ще е потребна за ония българи, които не би могли да влязат в Българското княжество”. – **НБКМ-БИА**, ф. 360, оп. 1, а.е. 1, л. 2.

¹⁵ **Петков, П. Ст.** За един „мъртвороден“ член от Търновската конституция. – DE JURE. Официално издание на Юридическия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010, № 1, с. 79–84.

¹⁶ **Петков, П. Ст.** Българската православна църква и откъсването на Северна Добруджа от диоцеза на Екзархията (1877–1879 г.). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. VII. В. Търново, 2000, с. 343–356; Същото в: **Петков, П. Ст.** Историята като полифония. Изследвания по нова история на България (От Българската завера 1835 до Крайовския договор 1940 г.). В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2005, с. 95–115.

¹⁷ **Секулов, Ил. К.** Българската екзархия от гледището на международното право. С., 1934, с. 8.

¹⁸ **Секулов, Ил. К.** Цит. съч., с. 16.

¹⁹ Ако само за миг успеем да си представим, че финалът на преддържавната нова българска история не е реално случилият се в годините от 1876 до 1879, че еволюционният път на почти двувековния български преход към Новото време не беше така рязко прекъснат през 1876 г., независимо че нарушаваме догмата „в историята

няма „ако“, ще можем много ясно и дори ярко да си представим Екзархията като българска протодържава.

²⁰ **Парушева, Д.** Правителственият елит на Румъния и България втората половина на XIX и началото на XX век. Социална история. С., БАН, 2008, с. 57.

²¹ Доколкото „идеята за модернизация от края на XIX в. е неотделима от цялата гама протекции на „националното“. – **Аврамов, Р.** Стопанският XX век на България. С., 2001, с. 21.

²² **Петков, П. Ст.** Църковно-духовното и национално-политическото начало в българо-гръцката разпра през XIX и началото на XX век. – В: Международна конференция в чест на професор доктор Тотю Коев. В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2005, с. 188–197; Същото в: **Петков, П. Ст.** Историята като полифония. Изследвания по нова история на България (От Българската завера 1835 до Крайовския договор 1940 г.). В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2005, с. 82–94.

За да не бъде разбран неправилно, ще цитирам целия абзац от статията, посветена неслучайно на проф. Т. Коев: „...Независимо от това, че Цариградската патриаршия провокира национално-политически конфликт с българите и няма същински (а само формално канонични) църковни основания, като остава в същата (сиреч национално-политическата) плоскост, т.е. като се отклонява от църковното начало, българското антипатриаршеско движение автоматично се натовазва с предимно минусите и малкото плюсове от политическия характер на борбите дотолкова, че по мое мнение дори в края на XX век не може да се твърди със сигурност коя от двете страни е спечелила и дали *от църковна гледна точка* изобщо има победител. Изводите за справедливия характер на движението и постигнатите значими резултати – национално-политическото признаване и оцеляване на българската общност (1870–1913 г.) – са исторически аргументирани, но с тези постижения не могат да се оправдаят и компенсират трайните негативни последици за духовните функции на БПЦ, резултат от развитието на продължителния българо-гръцки спор предимно в руслото на национализма”.

²³ **Цанков, Ст.** Българската православна църква от Освобождението до настояще време. – Год. на Соф. унив., Богосл. фак., Т. XVI, С., 1939, с. 161; **Даскалов, Р.** Българското общество 1878–1939. Т. 2. Население. Общество. Култура. С., 2005, с. 15.

²⁴ **Цанков, Ст.** Цит. съч., с. 338. Справедливата реплика на някои автори, че „при католическите свещеници още по това време липсата на висше образование е по-скоро изключение, а за някои ордени като успенците направо е немислима” е основателна. – **Елдъров, Св.** Католиците в България 1878–1989. Историческо изследване. С., 2002, с. 109. Но само донякъде, защото такова сравнение по много причини е исторически некоректно. Според други изследователи на отношенията между БПЦ и римокатолическата пропаганда към края на XIX век в България „броят на православните възлиза на 2 606 786 души, от които като изключим 58 518 гърци, православните християни, подведомствени на БПЦ, наброяват 2 548 268 души, а последователите на римокатолическото вероизповедание възлизат на 22 617 души, от които 6500 са чужденци. Българските граждани с католическо вероизповедание са 16 117 души”. – **Ваташки, Р.** Българската православна църква и римокатолическата пропаганда в България и на Балканите (IX – 30-те години на XX век). Църковно-историческо изследване. (Трето допълнено издание). Faber, 2011, с. 163.

²⁵ **Даскалов, Р.** Българското общество 1878–1939. Т. 2. С., 2005, с. 448.

- ²⁶ **Елдъров, Св.** Цит. съч., с. 153.
- ²⁷ **Църковен вестник**, бр. 3, 28.04.1900 г.; **Тодоров, Г.** Интелигенцията и Православието II. – Култура, бр. 18 (2413), 12.05.2006 г.
- ²⁸ Още през 1879 г. един от активните български общественици отбелязва: „Нашият народ, вследствие на разни вековни и пагубни обстоятелства, не притежава тая същинска и дълбока религиозност, каквато например притежава масата на руския народ; при това, новото наше духовенство е издънка на предшествувания революционен период; черковният наш въпрос си беше чист политически въпрос и по него време не се питаше главно духовникът строго и истински набожен и учен ли е, но се питаше патриот ли е той и смел ли е да се бори за българско име и за българска свобода...” – **Миларов, С. Н.** Какво сме, догде сме стигнали и какво трябва занаяпред да правим ние, българите. Търново, 1879, с. 34.
- ²⁹ **Вакарелски, Хр.** За религиозността на народа ни. – Духовна култура, кн. 78, Февруари 1937 г., с. 693.
- ³⁰ **Ботев, Хр.** Народът и духовенството. – Знаме, бр. 16, 17.05.1875 г.
- ³¹ **Даскалов, Р.** Цит. съч., с. 450.
- ³² **Държ. вестник**, бр. 35, 16.02.1900 г., с. 1.
- ³³ **Държ. вестник**, бр. 36, 17.02.1911 г., с. 1.
- ³⁴ **Тодоров, Г.** Цит. съч.
- ³⁵ **Тодоров, Г.** Интелигенцията и Православието I. – Култура, бр. 15 (2410), 21.04.2006 г.
- ³⁶ **Проданов, Н.** Опитите за приемане на закон за инославните и иноверните вероизповедания в изпълнение на чл. 42 от Търновската конституция. – DE JURE. Официално издание на Юридическия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, кн. 1, 2010, с. 51–65.
- ³⁷ **Снегаров, Ив.** Кратка история на съвременните православни църкви (българска, руска и сръбска). Т. II, С., 1946, с. 65; **Станоев, Б.** Православието и България. С., 1992, с. 125.
- ³⁸ **Методиев, М.** Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава (1944–1989 г.). С., 2010, с. 30.
- ³⁹ **Даскалов, Р.** Българското общество 1878–1939. Т. 2. Население. Общество. Култура. С., 2005, с. 15.
- ⁴⁰ **Тодоров, Г.** Цит. съч.
- ⁴¹ **Ботев, Хр.** Народът и духовенството. – Знаме, бр. 16, 17.05.1875 г.
- ⁴² **Петков, П. Ст.** Българските национални празници и българският национален идеал. – В: http://liternet.bg/publish11/petko_petkov/bylgarskite.htm; същото в: Сборник в чест на доц. д-р Минчо Минчев. Изследвания по случай 60 години от рождението му. В. Търново, 2006, с. 16–21.
- ⁴³ **Божинов, В.** Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878–1913 г. С., 1982, с. 305; **Михов, М.** С кръст и меч. Българската екзархия, ВМОРО и освободителните борби на българите в Македония и Одринско (1902–1912). В. Търново, 2002, с. 423.
- ⁴⁴ **Пасков, И.** Изложение на екзарх Йосиф I до Св. Синод на Българската църква за църковно-училищното дело в Македония и Одринско (1897–1900). – ИДА, Кн. 59, 1990, с. 401–432.

⁴⁵ **Грънчаров, Ст.** България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти. С., 1986, с. 126.

⁴⁶ **Цанков, Ст.** Цит. съч., с. 153.

⁴⁷ **Държ. вестник**, бр. 91, 24.04.1912 г., с. 1. Разрешава се на синода да построи „здание-паметник“, което да служи за помещение на висше богословско училище, на обща стойност 500 000 лв. Съгласно чл. 2 от закона сумата, необходима за покриване на разходите по въздигането на сградата трябва да се вземе от капитала на фонда „за въздигане паметник в спомен учредяването на Българската екзархия“, който към 1.01.1912 г. е 200 000 лв., а остатъкът от 300 000 лв. „да се покрие изключително със средства от Св. Синод“.

⁴⁸ **Темелски, Хр.** Паметник на Българската екзархия или Висше богословско училище. – В книгата му: Из църковното ни минало. Т. 2. С., 2009, с. 360–365.

⁴⁹ Според наблюденията на католическия свещеник Франческо Голини, изпратен в България с хуманитарна мисия в началото на 20-те години на ХХ век, за духовността на православните българи е характерно, че „нито клирът, нито народът (с редки изключения) познават, нито практикуват молитвата; всичко се свежда до традиционни символи, литургически често деформирани, почти винаги лишени от каквото и да е духовно вдъхновение текстове“. – **Ваташки, Р.** Цит. съч., с. 165.

⁵⁰ **Маджаров, М. Ив.** Опит за характеристика на митрополит Симеона. – В: Сборник в чест на Варненския и Преславския митрополит Симеон. С., 1922, с. 143–145.

⁵¹ Авторът споделя разбирането, че с войните 1912–1918 г. завършва новата история на България, а след тях започва нов голям период – най-новата българска история – в съществено по-различни от довоенните икономически, политически, държавноуправленски, национално-психологически и общокултурни условия. – **П. Ст. Петков**, Въпросът за периодизацията на новата българска история в историческата литература след 1989 година. – В: Предизвикателствата на промяната. Национална научна конференция. София, 10–11 ноември 2004 г. Съст.: доц. д-р И. Баева и доц. д-р Пл. Митев. С., 2006, с. 195–208; За периодизацията на Новата история на България. – В: Дриновский збірник. Том IV. Харків – Софія, 2011, с. 151–161; Преди сто и повече години. Изследвания и очерци по нова история на България. В. Търново, 2009, с. 86–98.